

XX-асрнинг 20-йиллари иккинчи ярмига келиб советлар мамлакатининг ҳокимият бошқарув-идора тизимида ҳам кескин ўзгариш ҳоллари юз берди. Сталин аста-секинлик билан ўзининг яқка ҳокимлигини бутун чоралар билан қарор топтириш ҳаракатида бўлди. 20-йиллар охирида Сталин томонидан янги назарий қараш сифатида илғари сурилган “Социализм мустақамланиб борган сари синфий душман қаршилиги ҳам шунчалик қучайиб боради” деган гоя ғайриқонуний ҳатти-ҳаракатларнинг авж олишига олиб келди. Сталин ва унинг атрофидагилар мамлакат ва партия ҳаётига оид ҳар бир масалада ўз иродаси, ҳукмини бошқаларга мажбур этиб, ҳар қандай муҳолифатчи қарашларни, уларнинг ташувчиларини махв этиб бордилар. Шу тариқа, мамлакатда Ленин томонидан асос солинган тоталитар бошқарув тизимини Сталин янада қучайтирди. Бу тизимнинг моҳияти шундаки, унда давлат бошқаруви марказлашган ва буйруқбозлик характериға эға бўлади. Сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий, маърифий соҳалар устидан тўлиқ давлат назорати ўрнатилади. Турли хил тарзда фикр, тафаккур юритиш, муҳолифатчилик ҳаракатларида бўлиш қатъиян ман этилади, сиёсий эркинликлар тақиқланади. Айни чоғда демократия бузилади, илгор, тараккийпарвар қучлар қатагонликка маҳкум этилади. Ҳукмрон партиянинг яғона иродаси, ўзбошимчалиги, чегара билмас зўравонлиги авжига чиқади. Мамлакатда тоталитар тузумнинг қарор топиши миллий совет республикалари ҳаётиға ҳам дахл қилиб, уларнинг бутун инон-ихтиёрини Иттифок давлати тасарруфига боғлаб қўйди. Бу Ўзбекистон тимсолида ҳам кўзға яққол ташланди. Аввало, республика ҳокимияти бошқарувининг ҳамма бўғинлари тўлиқ равишда СССР органлариға бўйсундирилди. Шунингдек, бу ердаги яғона раҳбар ташкилот – Ўзбекистон Компартияси ҳам ВКП(б)нинг таркибий қисми сифатида вилоят бўлими мақомиға туширилди. Бинобарин, ҳукмрон партия қабул қиладиган ҳар қандай қарору фармойишлар, раҳбарий кўрсатмалар республика партия ташкилотлари томонидан бажарилиши мажбурий ва шарт эди. Сталинча маъмурий-буйруқбозлик тизими кўзға кўринарли ва кўзға кўринмас минг хил қизил иппар билан Ўзбекистонни ўз домиға қиритиб, унинг амалдаги расмий мустақиллигини ҳам йўққа чиқарган эди. Унинг маҳаллий раҳбарияти республиканинг иқтисодий, ҳўжалик, маданий-маънавий ҳаётиға оид бирор бир масала, муаммони мустақил тарзда ҳал этишға ҳақли, ҳуқуқли эмас эди.

Мустақид тузум Марказдан Ўзбекистонға ўзининг қўп сонли садокатли ҳодимлари, вақилларини раҳбарий лавозимларда ишлашға узлуқсиз юбориб турди. Улар ёрдамида ўлка ҳаётида кечаётган барча жараёнлар, ўзгаришлардан доимий ҳабардор бўлиб, маҳаллий кадрлар фаолиятини қузатиб, назорат қилиб борди.

Ўз халки, юртининг миллий манфаатларини ҳимоя қилиб, унинг истикболини кўзлаб, ўзида куч-ирода топиб, бор ҳақиқатни айтишга журъат қилган миллат кишилари биринчи навбатда ҳукмрон Марказнинг қаҳру қаҳрига дучор бўлди. Катагонлик зулмқорлари, уларнинг гунаҳкорлари бир имо-ишора билан бундай юрт фидойиларини орадан олиб ташлаш, фаолиятини оғмачилик, бузгунчиликда айблаш, шаънига халқ душмани, миллатчи, аксилринкилобчи, буржуа малайлари сингари асоссиз бўхтонлар билан лаънат тамғасини тиркашга доимо тайёр турардилар. Бунинг ёркин ифодасини совет мафкурачилари томонидан тўкиб чиқарилган ва ўзбек миллий кадрлари шаънини булғашга қаратилган “ўн саккизлар гуруҳи”, “иноғомовчилик”, “қосимовчилик” деган сиёсий ишлар мисолида кўришимиз мумкин. Уларнинг ягона “гуноҳи” ўз миллати дарди, ташвиши ва манфаатини кўзлаб, айрим муҳим муаммоларни кўтарганлиги ва уларни халқ этишга юқорининг эътиборини жалб этганлигидир.

Хўш, “ўн саккизлар гуруҳи” таркиби қимлардан иборат бўлган? Улар совет мутасаддилари олдида қандай гуноҳ қилган эдилар? Республиканинг таниқли арбобларидан ташкил топган бу гуруҳ (И.Хидиралиев, Н.Саиджонов, У.Ашуров, Р.Раҳимбобоев, Р.Рафиқов ва бошқалар)га тиркалган асоссиз айбга, уюштирилган тухмату бўғтонга кўра, гўё унинг аъзолари кўп масалаларда нотўғри йўл тутганлар. Аслида эса улар ҳукмрон Марказнинг улуг давлатчилик ва шовинистик сиёсатига, миллий кадрларга нисбатан беписандлик, лоқайдлик йўлига қарши чиқиб, адолат ва ҳаққонийлик тамойилларини ҳимоя қилиб чиққандилар. Шу боис расмий партия органлари томонидан мазкур гуруҳ аъзолари қескин қораландилар ва улар ўз лавозимларидан олиниб, турли партиявий жазоларга қириқтор этилдилар. “Иноғомовчилик” гуруҳи тўғрисида гап борганда ҳам унга қўйилган барча айбларнинг тўлиқ тарзда тўкиб чиқарилганлиги аён бўлади. Маълумки, Раҳим Иноғомов ЎзКП(б) МК Матбуот бўлими мудири ва ЎзССР Маориф халқ комиссари вазифасида фаолият юритиб келган. У 1926-йилда “Ўзбекистон зиёилари” деган рисоласини эълон қилган. Рисолада октябр ўзғариши ўзбек халқи учун қутилмаган воқеа бўлди ва унга ўзбек меҳнатқашлари тайёр эмас, деган фикрларни ёзган. Шунингдек Р.Иноғомов ўзининг бир қатор нутқларида Ўзбекистон Компартиясининг мустақил фаолият юрита олмаётганлигига, Марказнинг назоратчи органларининг ўлка ҳаётидаги зўравонлигига ҳам алоҳида эътибор қаратган. Республиканинг бир қатор маҳаллий партия, совет органлари масъул ходимларидан Н.Мавлонбеков, И.Исамухаммедов, М.Алиев сингари ҳаммаслақлар Иноғомов қарашларини қўллаб-қувватлаб чиққандилар. Албатта, бундай муҳолифатчи чиқишлар ҳукмрон партия мутасаддиларининг қаҳрига учрамасдан, жазоланмасдан қолмасди. Шу боис 1926-1927 йилларда бу гуруҳ фаолияти партия ташкилотларида бир неча бор муҳокама қилиниб, оғмачи гуруҳбозликда айбланди. Р.Иноғомов ва унинг тарафдорлари вазифаларидан олиниб, номлари қораланди. Ўзлари эса тавба-тазарру қилишга мажбур этилдилар.

“Қосимовчилик” гуруҳи ҳам 1929–1930-йилларда совет ҳукмрон режими томонидан миллий кадрларни, зиёиларни қатагон қилиш, жазолаш мақсадуда атайин уюштирилган навбатдаги уйдирма бўлган. ЎзССР Олий Судининг раиси лавозимида ишлаб келган Саъдулла Қосимов ва унинг яқин маслақдошлари деб топилган Н. Алимов, Б.Шарипов қаби 7 киши 1929-йилнинг иккинчи ярмида қамолқа олинадилар. Уларнинг атайин тўкиб чиқарилган “айблов иши”га сиёсий тус берилади. Бунга кўра, улар республикадаги миллатчи ташкилотлар билан алоқа боғлаганликда айбланадилар, “босмачилик” ҳаракатига ён босганликда қораландилар. Бу гуруҳнинг 4 та аъзоси мана шундай

асоссиз айблар билан айбланиб, отиб ташландилар, колган 3 киши эса кўп йиллик камок жазосига ҳукм килиндилар.

Ўзбекистон равнақи, истикболи учун фидойилик кўрсатган Файзулла Хўжаев, Турар Рисулов, Абдулла Раҳимбоев, Акмал Икромов, Исроил Ортиков, Абдулла Каримов ва бошқа ўнлаб номдор маҳаллий раҳбар кадрларнинг ҳаёт қисмати ҳам пировардида мана шундай фожеа билан якун топди. Мустабид тузум ҳукмдорлари ва улар гумашталарининг энг шимариб қилган “саъй-ҳаракатлари” натижасида 1937–1938-йилларда гўё

Ўзбекистонда бир қатор йирик “аксил-инкилобий тузилма”лар борлиги тўғиб чиқарилди.

Булар республика раҳбарлари А.Икромов ва Ф.Хўжаев бошчилигидаги

“Буржуа-миллатчилик аксилинкилобий маркази”, Абдурауф Кориёв раҳбар бўлган

“Муслмон руҳонийларнинг миллатчи-исёнчилар ташкилоти”, “Аксилинкилобий ўнг

тротскийчи жосуслар ташкилоти маркази”, “Бухоро ва Туркистон бахт-саодати” номли

аксилинкилобий ташкилот, И.Ортиков бошлик “Ёшларнинг аксилинкилобий

буржуа-миллатчилик ташкилоти”, “Инглиз жосуслик резидентураси”, “Япон

жосуслик-кўпоровчилик резидентураси” ва бошқалар бор эди. Энг сонги маълумотлар,

тарихий ҳужжатларни ҳар томонлама ўрганиш, таҳлил қилишлар, суриштиришлар бундай

ташкilotларнинг республика ҳудудида бутунлай бўлмаганлигини тасдиқламоқда. Демак,

бундай “аксилинкилобий тузилма”лар катагонлик тузуми буюртмаси асосида Марказ

жаллодлари ва жазо органлари томонидан атайин тўғиб чиқарилган. Бунинг оралигида

минг-минглаб бегуноҳ, айбсиз инсонлар шафқатсиз жазоланган, азиз умрлари ҳазон

бўлган.

Фақат 1937–1939-йилларда Ўзбекистонда ҳаммаси бўлиб 43 мингдан зиёд киши камокка

олинган. Улардан 6 минг 920 нафари отиб ташланган, 37 минг нафари эса турли

муддатли камок ва сургунларга ҳукм этилган. Мустабид тузум жаллодларининг бу

бедодликларини ҳеч нарса билан оқлаб бўлмайди. Яқин миллий тарихимизнинг бу

қоронғу зулмати ҳалқимиз дилида мангу ўчмас армон бўлиб қолди. У фақат миллий

истиклол туфайлигина тўла юзага чиқиб, бундан юртимиз фуқаролари чинакам

рўшнолик кўрмоқдалар.

Совет режимининг катагонларидан миллий зиёлилар энг кўп азият чекди, мислсиз

қурбонлар берди. Негаки, бу режим мутасаддилари ўзлари жохил қимсалар

бўлганлигидан илму маърифат, зиё аҳлини кадрлаш, эъзозлаш эмас, балки уларни

ҳўрлаш, таҳқирлаш, қерак бўлса йўқ қилишни ўзларига қасб қилиб олгандилар. Шунинг

учун Марказнинг ўтқир шамшири ва пўлат қалқони ҳисобланган Давлат сиёсий

бошқармаси (ГПУ), Ички ишлар халқ комиссарлиги (НКВД) қаби жазо органлари ва

уларнинг жаллодлари учун илгор, тараккийпарвар зиёлиларни ҳибсга олиш, уларнинг

фаолияти учун йўқ айбларни тўғиб чиқариш, уйдирмаларни “яшаш” ҳеч гап эмас эди. Энг

ачинарлиси шуки, ўз элини жондан севган, уни қуйлаган, бой тарихи, бетакрор

маданиятига мурожаат қилиб ундан асар битган, буюқ аждодлар номини тилга олган

ватанпарвар ижодкорлар, илм-фан аҳли биринчилар қаторида қатлиомга дучор бўлди.

1929-йилда Мунаввар Қори Абдурашидхонов раҳнамолигида миллат равнақи ва

истиклоли йўлида фаолият юритган, халққа зиё таратиб қелган “Миллий Иттиҳод” ва

“Миллий Истиклол” ташкilotларининг 87 нафар аъзоси камокка олинди ва улар устидан

суд уюштирилди. Уларнинг 15 нафари 1931-йилда Москвада отиб ташланди, қолганлари

ҳам узок муддатли камок жазосига ҳукм қилинди.

Ўзбек адабиётининг устунлари бўлган, ноёб ижодлари халқ меҳрини қозонган Абдулла

Кодирий, Абдурауф Фитрат, Абдулхамид Чўлпон, Усмон Носир, Элбек (Машрик Юнусов), Махмуд Боту, Гоzi Юнус каби ажойиб истеъдодлар курук бўхтону тухматлар асосида “халк душманлари” сифатида жисмонан йўк қилиниб, ёркин фаолияти сўндирилди. Ахир уларнинг ҳар бири ўз миллатининг фаҳри, ифтихори даражасига қўтарилган, бекиёс ижоди, яратган бой мероси эътироф топган, ҳар қанча ҳавас қилса арзийдиган инсонлар эдиларку!

Мустабид тузум фармондорлари айниқса ўзбек халқининг миллий онги, тафаккурини ёритиш, унинг ўзлигини танитишга илк қалдирғочлар сифатида фидойилик қилган истиклол даргалари бўлган жади́дчилик намоёндаларини йўк қилишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйган эдилар. Катагонлик қурбонлари орасида жуда қўплаб илм-маърифат, маданият намоёндалари бўлган. Ажабланарли жихати шундаки, Бухоро ва Туркистон республикалари ҳукуматининг ташаббуси ва саъй-ҳаракати билан 20-йилларда хорижга ўқишга юборилиб, яхши мутахассислар, фан арбоблари бўлиб етишган кишилар атайин қатлиом қурбонлари бўлдилар. Агар Германия ёки Туркияда таълим олган бўлсалар уларга ўша мамлакатнинг жосуслари деган айб қўйилди. Германия ва Туркияда ўқиб, у ерда олган билимларини ўз республикасининг халқ хўжалиги, иқтисодиётини юксалтириш учун бахшида қилишга бел боғлаган Саттор Жаббор, Солих Мухаммад, Марям Султонова сингари ўнлаб билимдон ёш мутахассис кадрларга “чет эл жосуси” “халқ душмани” қабилидаги тавқи лаънат босилиб, қатагон қилинган.

Инсон тақдири билан бу қадар ўйнашиш, уни чуқур суриштирмай энг оғир жазога маҳкум этиш – бу тоталитар тузум қонунбузарлиги ва қонхўрлигининг типик намунаси́дир. Биз миллий истиклол даври қишилари жонажон юртимиз эрки, озодлиги ва мустақиллиги йўлида қурашиб, сталинча қатагонлик қурбонлари бўлиб кетган азиз ва муқаррам инсонлар хотирасини доимо қалбимиз тўрида сақламоғимиз керак бўлади. Бу ҳар биримиз учун фарзу қарзидир. Юртбошимизнинг ташаббуси билан Тошкентда қатагон қурбонлари хотирасини абадийлаштириш ушун 2000–2002-йилларда “Шахидлар хотираси” ёдғорлик мажмуи, “Қатагон қурбонлари хотираси” музейи барпо этилди. Президентнинг 2001-йил 1-майдаги фармони билан 9-май қунининг “Қатагон қурбонларини ёд этиш қуни” деб эълон қилинганлиги гоятда қувонарлиқдир. Бу ҳозирги миннатдор авлод қишиларининг ўтганлар, шахид кетганлар хотираси олдидаги эҳтиромининг умумхалқ ва умумдавлат эътирофидир.

Тоталитар совет режими бедодлиги ва зулмининг қаддан зиёд қучайиб бориши нафакат юртпарвар миллий кадрлар, фидойи зиёлиларнинг ҳаёт тарзини, қисматини завоқ топтириб қолмасдан, шу билан бирга миллионлаб фуқароларнинг оддий инсоний кадр-қиммати, ор-номуси ҳаёсизларча таҳқирланди. Ғаддор тузум зулмқорлари ўз ғайриқонуний ҳатти-ҳаракатларини авж олдириб борар эканлар, бунга ҳар бир инсоннинг юриш-туриши, қундалиқ машғулоти, муомаласидан тортиб то унинг қандай тафаккур юритишигача бўлган ҳамма жараёнларни ўз назоратига олишга интиланлар. Бундан қўзланган асосий мақсад эса инсонлар эрки, иродаси, майл-хоҳишини жиловлаш, уни муайян чегара доирасида ушлаб туриш ва шу йўл билан бадқирдор тузум шаънига доғ туширмаслик, унинг сохта обрў-нуфузини сақлаш, авайлаш эди.

СССРнинг “ғолиб сотсиализм” Конституцияси ва унга мувофиқ тарзда Ўзбекистоннинг Асосий қонуни қабул қилиниб, уларда инсон ҳуқуқлари, совет демократияси афзалликлари тўғрисида лоф урилиб, оламга жар қилинган бир пайтда республика

фукаролари мутлак кўпчилигининг оддий инсоний ҳуқуқлари, ор-номуси, виждони оёк ости килинганлиги, уларнинг ҳаёти ночор, таҳликали кўчганлигини қандай изоҳласа бўлади. Бу инсонлар коммунистик сиёсат ва мафкура ёлгонларига ишониб, порлок келажакка умид боғлаб, жонларини жабборга бериб, тер тўкиб меҳнат қилсалар, ўзларини сотсиализм ишига бағишласаларда, бироқ бунинг эвазига ундан беадад зулм-ситам кўрсалар! Республикада саноатлаштириш, қишлоқда жамоалаштириш, қулоқлаштириш ёки маданий инқилобни амалга ошириш жараёнида юз берган жиддий ҳатолар, бузилиш ва чекланишлардан каттик азият чеккан аҳоли табақаларини расмий ҳокимият органлари оммавий тарзда қувгин ва таъқиб қилишганлиги ва турли хил жазоларга тортганлиги ҳам бунинг асосли исботидир. Бунинг оқибатида XX-аср бошидан 40-йилларигача 450 минг ватандошимизга нисбатан “жиноий иш” очилганлиги, уларнинг ҳаёти остин-устун бўлиб кетганлиги ҳақиқатдир. Айниқса бунда қишлоқ дунёқараши, эътиқодини ўз измига бўйсундириш, уни янги коммунистик ахлоқ, атеистик тамойиллар руҳида шакллантириш учун жон-жаҳди билан ҳужумкор қураш олиб борган совет мафкурасининг республика меҳнатқашларининг маънавий ҳаётига етказган зарари беҳисоб бўлди. Халқ маънавий-руҳий ҳаётига асрлар оша муҳим ҳисса қўшиб қелган уламолар йўқ қилиб юборилди. Кўплари бегона юртларга бош олиб кетиб жон саклашга мажбур бўлди. Бундай чидаб бўлмас қабохатлиқлар оқибатида халқимизнинг не-не барҳаёт удумлари, маросимлари, анъаналари завоқ топди, унутишга маҳкум этилди. Фақат миллий истиқлол даврига қелибгина улар янғидан рўёбга чиқиб, бугунги демократик воқелигимиздан муносиб ўрин топиб бормокда.

Яна 30-йиллар воқеаларига қайтар эканмиз, бунда шу нарса қишини бениҳоя ажаблантирадики, у даврда инсонни қоралаш, унинг пешонасига халқ душмани тамғасини босиш тузум қолимлари учун ҳудди ҳамирдан қил сугурғандек гап бўлган. Ҳатто шундай ҳолларга дуч қелиндики, республикадаги кўп ҳонадонларда вақти-вақти билан ўтказилган тинтув пайтида мабодо араб ёзувида қосилган бирорта қитоб қопилғудек бўлса, унинг номи, мазмуни сўраб, қуриштирилмасдан ўша ҳонадон соҳибига қамиятга ёт унсуқ деган лаънат тамғаси қосилиб, у қамок ёки сурғун қазосига ҳукм этилаверарди.

Шундай қилиб, муқабил совет режимининг қатагонлари республиқамиз ҳаётининг барча соҳалари учун қонли қожеалар, беадад йўқотишлар, маҳрумликлар билан тўлиб-тошган давр бўлди. У миллионлаб одамларнинг тақдир-қисматида асоратли из қолдирди ва қислсиз ҳунуқ оқибатларни юзага қелтирди. Шунга қарамай халқимиз ўз қуқилмас иродасини, матонатини намоён этиб, ёруғ қунлар қелишига интиқиб, қурашиб яшади, қатлиомнинг ҳар қандай шиддатида дош бериб, ўз асрий қадриятлари, удумлари, расм-қусумлари, имон-эътиқодига қодик қола қилди ва ҳамиша миллий истиқлол сари қадил ҳаракатланишда давом этди.

(Mas'ul muharrir: Nasrullaev Maxmud Ubodullaevich – (SamDU) dotsent, t.f.n.)